

УДК 094.1:371.671(477)“15/16”

ПЕРШІ ДРУКОВАНІ КИРИЛИЧНІ БУКВАРІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ І ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ В УКРАЇНІ

Оксана КЛИМЕНКО

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського,
пр. 40-річчя Жовтня, 3, м. Київ, 01039, Україна, тел. (044) 267-48-63

Мета дослідження – визначити вплив першого друкованого підручника для початкового навчання грамоти – Букваря Івана Федорова – на становлення та формування цього типу літератури. Висвітлено діяльність основних друкарських центрів на теренах України в XVI–XVII ст., зокрема зроблено книгознавчий аналіз усіх букварів, які вдалося переглянути *de visu*.

Ключові слова: букварі, навчальна книга, стародруки.

Перший буквар в Україні був пов’язаний з ім’ям відомого діяча XVI ст. – друкаря, видавця та редактора – Івана Федорова (Федоровича)¹. Невипадково перипетії долі привели його до Львова: тут, згідно зі словами самого друкаря, вже раніше друкували книги: “...**тако по стопамъ ходоуце топтанымъ нѣкоєго бгоизбранна мѣжа**”². Неможливо переоцінити значення цієї події для нащадків: початок друкування у Львові визначив особливості друкарської справи, заклав її засади, які розвивалися за певними канонами впродовж тривалого часу³. Від моменту виходу у Львові Букваря, що був надрукований у друкарні Івана Федорова в 1574 р., ця книга слугувала зразком протягом усього XVII ст. і мала величезний вплив на зміст та структуру букварів до кінця XVIII ст.⁴ За цей період для початкового навчання грамоти вийшла ціла низка підручників, що мали безпосередній зв’язок зі своїм прототипом, і частину з них використовували на теренах України, Білорусії і Росії до початку XIX ст.⁵

Виникнення братств, в організації та діяльності котрих активну участь брали міщани, відбувалось у період бурхливого культурно-просвітницького руху та розвою суспільно-політичного життя українського населення, зростаючого самоусвідомлення українського народу в Україні (і на галицьких землях особливо)⁶. Хоча процес становлення братств тільки починався, братчики усвідомлювали необхідність освіти, що сприяло заснуванню шкіл, утриманню бурс для бідних учнів та сиріт, розвитку

¹ Артамонова А. М. Перша вітчизняна книга для початкового навчання // Початкова школа. – Київ, 1974. – № 9. – С. 85–90.

² Апостол. – Львів: друкарня Івана Федорова, 15. II. 1574. – Арк. 261 зв.

³ Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание: Сб. статей / АН БССР. Отд. общественных наук / Сост. М. Б. Ботвинник, А. Ф. Коршунов. – Минск, 1984. – 224 с.

⁴ Быкова Т. А. Место “Букваря” Ивана Федорова среди других начальных учебников // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Москва: Изд-во АН СССР, 1955. – Т. XIV. – Вып. 5. – 471 с.

⁵ Пекарский П. П. Наука и литература вь России при Петрѣ Великомъ. В 2-х т. – Санктпетербург, 1862. – Т. 2. – 694 с.

⁶ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – Київ: Наук. думка, 1966. – 248, [4] с.

друкарства⁷. Особливо потужним було братство у Львові, воно й утримувало друкарню, що крім інших книг випускала в світ і підручники для шкіл.

Іван Федоров прибув до Львова 1572 р. у важкий для міста час: незадовго перед тим місто пережило велику пожежу, в країні панувала пошесть, що була найтяжча за період між 1450 і 1586 рр.⁸ Однак, незважаючи на складні суспільні умови, окремі львівські міщани, які розуміли необхідність налагодження друку, надали Іванові Федорову матеріальну допомогу та фінансову підтримку для розгортання власної друкарні⁹. Вже від 25 лютого 1573 р. почалася робота над виданням Апостола, який побачив світ через рік, 15 лютого 1574 р.¹⁰ Довший час вважали це видання єдиним, що його здійснив Іван Федоров у Львові. Лише відносно недавно встановлено, що був ще один друк – Буквар, виданий того ж року.

Сукупність багатьох причин вплинула на те, що до нашого часу дійшло дуже мало примірників стародрукованих підручників для початкового навчання грамоти. Краще вони збереглися, здебільшого, за кордоном, де ними не користувалися, а збирали як колекційні примірники. Відомостей про їх видання також маємо небагато, оскільки це були дешеві малоформатні книги для навчання дітей наймолодшого віку, отже і на увагу високовчених сучасників начебто й не заслуговували. Така ж доля спіткала й перший східнослов'янський буквар, книжку, яка послужила зразком не одному десяткові аналогічних видань як в Україні, так і поза її межами¹¹. Збережений примірник ще в XVII ст. був вивезений до Італії, а в XX ст. на нього звернули увагу колекціонери, від яких він разом з цілою бібліотекою і потрапив до книгозбірні Гарвардського університету. У 1955 р. вийшов опис цього львівського Букваря в бібліотеці Гарвардського університету, який зробив Р. Якобсон¹², а в 1964 та 1975 рр. в Україні побачили світ факсимільні видання цієї унікальної книги¹³. Буквар, як уже вказувалося, описували різні дослідники¹⁴.

Нині про перший Буквар є дуже багато публікацій, однак залежно від мети кожен з дослідників звертав увагу, як правило, лише на ті чи інші деталі. Наш підхід передбачає повний узагальнювальний, комплексний книгознавчий опис, що базується на вивченні всіх факсимільних видань та наявних описах.

Отже, видання 1574 р. титульного аркуша не має, вихідні дані вміщено на останній сторінці: внизу два ксилографічні зображення – герб Львова та друкарський знак Івана Федорова з написом на щиті “**ІВАН**”. Під обома гравюрами зазначено:

⁷ *Исаевич Я. Д.* Роль братств в издании книг на Украине и Белоруссии // Книга и графика. – Москва: Наука, 1972. – С. 127–136.

⁸ *Исаевич Я. Д.* Острозький буквар Івана Федорова // Україна. – Київ, 1968. – № 9. – С. 47.

⁹ Там само. – С. 47–51.

¹⁰ Там само. – С. 47–52.

¹¹ *Атанасов П.* Четиревангелисто на йормонах Лаврентій // Старобългарска литература. – 1971. – С. 413–440.

¹² *Grasshoff H., Simmons J.-G.-S.* Ivan Fedorov's griechisch-russisch-kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar von 1578–1580 // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. – Berlin, 1969. – № 2. – S. 5–14.

¹³ Буквар Івана Федорова; Граматика Івана Федорова. – Київ: Дніпро, 1964. – 81 с.

¹⁴ *Запаско Я. П., Ісаевич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів: Вища школа, 1981. – Кн. 1 (1574–1700). – № 2; *Исаевич Я. Д.* Иван Федоров и возникновение книгопечатания на Украине // Федоровские чтения 1973. – Москва, 1976. – С. 17–19; *Його ж.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Вид. 2-е, перероб. і доп. – Львів: Вища школа, 1983. – С. 61–65; *Первопечатник Иван Федоров.* Описание изданий и указатель литературы о жизни и деятельности / Сост. Е. Л. Немировский, М. В. Галушко, А. Д. Кизлык. – Львов, 1983. – С. 12–13 та ін.

“**Въдруковано во лвовѣ, рокѣ, ѡфѣд**” [1574]¹⁵. Книга видрукувана на папері у восьму частину аркуша (8°) і складається з п’яти зошитів по вісім аркушів, що разом становить 40. Сигнатура та пагінація відсутні, що було характерним для ранніх малоформатних видань. Папір із водяним знаком “Тупа підкова”, на якому друкувалася перша частина і кінець львівського Апостола. На повній сторінці вміщено по 15 рядків тексту. Шрифт такий, як і в попередніх виданнях Івана Федорова: 10 рядків набору становлять 85 мм. Друк одноколірний. Книга прикрашена заставками та кінцівками. На думку Григорія Коляди, п’ять заставок (кожна з іншої дошки) є неначе мостом між ранніми заставками Івана Федорова і майбутніми острозькими¹⁶.

Принципово важливо розглянути склад видання, оскільки структура підручника Івана Федорова стала основою для всіх видань цього типу навчальної літератури XVI–XVIII ст. і мала значний вплив на подальші друки. Отже, склад видання: абетка [арк. 1 нн.], абетка у зворотному порядку та абетка в розподілі на вісім вертикальних стовпчиків [арк. 1 нн. зв.]; склади [арк. 1 нн. зв. – 4 нн.]; “**А сіа азбѣка ѡ книги осмочастныа сирѣчь грам’матикій**” (зразки дієвідміни [арк. 5 нн. – 9 нн. зв.]; “**Страдална сѣчь тако...**” [арк. 10 нн.]; “**По прозодій**” (слова і граматичні форми, значення яких розрізняється наголосом) [арк. 10 нн. зв. – 11 нн.]; “**По ортографій**” (скорочені під титлами зразки відмінювання іменників та прикметників) [арк. 12 нн. – 22 нн. зв.]; абетковий акровірш [арк. 23 нн. – 24 нн. зв.]; молитви [25 нн. – 34 нн. зв.]; добірка уривків на теми виховання з книги притч Соломонових, Апостола та інших джерел [арк. 35 нн. – 39 нн. зв.]; “**Възлюбленыи чѣстныи хрїстїаньскїи рѣскїи народѣ, греческаго закона...**” (післямова Івана Федорова, яка закінчується колофоном: “**Въдруковано во лвовѣ, рокѣ, ѡфѣд**” [1574]) [арк. 39 нн. зв. – 40 нн.]. Оригінальною рисою львівського підручника стало те, що всю його першу частину розподілено на параграфи, позначені на полях кириличними цифрами (літерами під титлами) від 1 до 99, а далі – сотнями від 100 до 500. Унизу 48-ї сторінки завершено перелік сотень і подано числа на позначення однієї, двох та трьох тисяч. Таке розташування цифр, на думку Ярослава Ісаєвича, свідчить про те, що вона впроваджена для вивчення числового значення літер¹⁷.

Наступний, не менш рідкісний, друк Івана Федорова побачив світ після його переїзду в 1576 р. на запрошення князя Костянтина Острозького до Острога¹⁸. Саме на той час там сформувався знаменитий слов’яно-греко-латинський колегіум, який сучасники називали академією – школою вищого рівня. Розгорнула свою роботу і друкарня, де провадилася інтенсивна робота з підготовки видання Біблії¹⁹. Зв’язок друкарні з Острозьким колегіумом, на думку Я. Ісаєвича, був корисний навзаєм: друкарня мала видавати, крім запланованої основної книги – Біблії, навчальні посібники для школи, а школа гуртувала освічених діячів, які могли бути авторами, редакторами й коректорами книг²⁰.

¹⁵ Буквар Івана Федорова.

¹⁶ Коляда Г. И. Грамматика Ивана Федорова // Вестник истории мировой культуры. – 1959. – № 3. – С. 142.

¹⁷ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров... – С. 63.

¹⁸ Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів: Вища школа, 1989. – С. 34.

¹⁹ Там само.

²⁰ Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров... – С. 683.

Саме в Острозі приблизно 1578 р. побачило світ наступне видання Букваря Івана Федорова, яке починається заставкою і написом в'язю: **“Начало оученіа дѣтемъ”**. Це книга на папері у восьму частину великого аркуша і складається з шести зошитів, причому третій зошит містить шість аркушків, шостий – десять, а решта по вісім, що разом становить 48 аркушів. Сигнатури та пагінація відсутні. Надруковано на папері з філігранями з гербами “Табданк”, “Тупа підкова” та “Топір під півмісяцем”, які зустрічаються й на папері Острозької Біблії. На повній сторінці вміщено по 15 рядків, надрукованих, як і в попередньому підручнику, шрифтом, використаним ще в Москві: 10 рядків = 85 мм, і по два рядки в заголовках розділів набрано особливо дрібним шрифтом: 10 рядків = 40 мм – саме цей шрифт буде згодом застосовано для друкування Нового Завіту в Острозі. Друк одноколірний. Книгу прикрашено шістьма заставками, чотирма кінцівками та одним ініціалом. Переважно, як вказує Я. Ісаєвич²¹, за складом це видання – повтор львівського Букваря 1574 р. (арк. 1 нн. – 39 нн.) з деякими додатковими текстами.²² Титульний аркуш не відрізняється шрифтом від решти тексту і одночасно є короткою передмовою, текст якої обрамлено виливними набірними прикрасами.²³ Книгу відкриває грецький алфавіт, далі розміщено молитви. Паралельно з грецьким – переклад церковнослов'янською мовою. Наступні аркуші повторюють текст львівського Букваря, а останню частину займає **“Сказаніе како состави сѣын кирилъ философъ азъбѣкѣ, по языкѣ словенскѣ и книги преведе, ѿ греческихѣ на словенскій языкѣ”** (сказання чорноризця Храбра, арк. 40–48 нн.)²⁴.

Деякі книгознавці вважають, що цей Буквар був виданий одночасно з “Азбукою” (Острог) і становить з нею одне ціле²⁵, причому “Азбука”, датована 18.VI.1578 р., мала б складати другу частину Букваря²⁶. Слід вказати, що тривалий час дослідники кириличної книги знали лише про примірник з Копенгагенської королівської бібліотеки, текст якого сторінка за сторінкою повторює 29 аркушів львівського підручника 1574 р., але доповнений у кінці сказаннями чорноризця Храбра. Примірник не має вихідних даних і його навіть вважали московським виданням²⁷. 1958 р. відомий російський книгознавець А. Зборнова друкує своє дослідження, в якому, спираючись на детальне вивчення примірника, його шрифтів та оформлення, робить правомірний висновок про те, що це видання Івана Федорова побачило світ в Острозі десь близько 1580 р.²⁸.

У 1961 р. було опубліковано короткий, але докладний опис та фоторепродукцію титулу острозького Букваря 1578 р.²⁹ Це видання, що зберігається у м. Гота, ідентичне з “копенгагенським”, із тією різницею, що в ньому є шістнадцять сторінок на початку, відсутніх у копенгагенському, зате в копенгагенському примірнику є два останні аркуші третього зошита, втрачені у готському. Саме ці перші шістнадцять сторінок (вісім

²¹ *Ісаєвич Я.Д.* Невідомий острозький буквар І. Федорова (1578 р.) // Радянське літературознавство. – Київ, 1969. – № 1. – С. 83–84.

²² *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 110.

²³ Там само. – С. 112.

²⁴ *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров... – С. 79–80.

²⁵ *Ісаєвич Я.Д.* Иван Федоров и возникновение книгопечатания... – С. 17–19; *Його ж.* Першодрукар Іван Федоров... – С. 61–65.

²⁶ *Ісаєвич Я.Д.* Острозький буквар Івана Федорова. – С. 8–9.

²⁷ *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров... – С. 75.

²⁸ *Зборнова А.С.* Книги кирилловской печати, хранящиеся в заграничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии // Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина. – Москва: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 2. – С. 26.

²⁹ *Claus H. Slavika:* Katalog der Landesbibliothek Gotha. – Berlin, 1961. – S. 33.

аркушів) є першою частиною, яку дослідники вважають її окремим виданням³⁰. Ця перша частина – “Азбука” – має титульний аркуш, таблицю грецького алфавіту і молитви, надруковані двома шпальтами: зліва – грецький текст, справа – церковнослов’янський, а в кінці цієї частини надруковано друкарський знак І. Федорова. Звичайно, логічніше вважати “Азбуку” якщо не окремим виданням, то хоча б другою частиною Букваря, хоч деякі ознаки, без сумніву, вказують саме на те, що це два різні видання: у них використано різні шрифти, лише в “Азбуці” використано набірний виливний орнамент, в обох частинах зустрічаються одні й ті ж молитви тощо³¹.

Цікаве припущення стосовно місця друкування Букваря висловлює Ігор Мицько. Дослідивши текст титулу, він вказує на те, що в “Азбуці” 1578 р., єдиний серед відомих федоровських книг, немає прямої вказівки на її випуск в Острозі, а також на те, хто наказав поставити друкарню: Бог князеві Костянтинові Острозькому чи князь – Іванові Федорову. Крім того відомо, що виїжджали до Острога, Іван Федоров свою друкарню залишив у закладі у Львові. Знаючи, наскільки відповідально Іван Федоров ставився до інформації, яку вмщував на титулах та в післямовах своїх попередніх видань, дослідник висловив думку про те, що Буквар готувався в Острозі, а друкувався у Львові³². Факсимільне видання вийшло друком у 1983 р.³³ На нашу думку, цю Азбуку було задумано і виконано не як другу частину до острозького видання, а як другу частину львівського Букваря 1574 р., а острозький Буквар готувався пізніше.

Долю готського примірника можна відтворити на основі пограничних записів. Так, з них відомо, що вже в 1583 р. підручник був у бібліотеці німецького вченого-орієнталіста Еліаса Гуттера (1533 – бл. 1609). Гуттер з 1577 р. був професором східних мов у Ляйпцігу, а від 1579 до червня 1583 р. навчав у Дрездені старосврейської мови саксонського курфюрста Августа³⁴. Від Гуттера книга перейшла до філолога і математика Даніеля Швангера, а в 1641 р. її придбав історик і філолог-орієнталіст Йоган Ернст Гергард. У 1678 р. Буквар куплено до Готської герцогської бібліотеки³⁵.

По смерті Івана Федорова в Острозі продовжувала діяти друкарня, виходили книги, у тому числі посібники для навчання, і серед них Буквар, що побачив світ у 80-і рр. XVI ст. Підручник видруковано на папері у восьму частину аркуша на 52 нумерованих аркушах, прикрашена книжка дереворитними заставками. Текст ідентичний з виданням 1578 р., лише з незначними орфографічними змінами. Першою публікацією про відомі сьогодні примірники цього видання, які збереглися лише в Оксфорді та Кембріджі, було повідомлення Дж. Барнікота і Дж. Сіммонса в 1951 р.³⁶ та А. Зьорнової³⁷.

³⁰ *Grasshoff H., Simmons J.-G.-S. Ivan Fedorov's griechisch-russisch-kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar von 1578–1580 // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. – Berlin, 1969. – № 2. – S. 5–14.*

³¹ *Запаско А. П. Художественное убранство украинских изданий Ивана Федорова // Федоровские чтения 1973. – Москва, 1976. – С. 32–33; Grasshoff H., Simmons J.-G.-S. Ivan Fedorov's griechisch-russisch-kirchenslawisches Lesebuch... – S. 5–14.*

³² Матеріали до історії Острозької академії (1576 – 1636). Біобібліографічний довідник / Упор. І. Мицько. – Київ: Инст. укр. археографії, 1990. – С. 89–90.

³³ *Острожская Азбука Ивана Федорова 1578 года: Факсимильное издание, исследование, словоукзатель / Сост. Е. Л. Немировский. – Москва: Книга, 1983. – 56+158 с.*

³⁴ *Исаевич Я. Д. Першодрукар Иван Федоров... – С. 81.*

³⁵ *Острожская Азбука Ивана Федорова 1578 года.*

³⁶ *Barnicot J. D.-A., Simmons J.-S.-G. Some Unrecorded Early-printed Slavonic Books in English Libraries // Oxford Slavonic Papers. – 1951. – Vol. 2. – P. 98–118.*

³⁷ *Зернова А. С. Книги кирилловской печати... – С. 6–37.*

Наступною в Острозі була “Книжка словенская рекомая граматика” 1598 р., друкована на папері у восьму частину аркуша на 52 нумерованих аркушах, прикрашена дереворитними заставками, кінцівками. У каталозі Я. Запаса та Я. Ісаєвича вказано, що в друкованому каталозі Бодлеянської бібліотеки єдиний відомий дотепер примірник цього видання зареєстровано з неправильною датою – 1518 р.³⁸

Ще одне острозьке видання Букваря вийшло не раніше 1598 р. Підручник традиційного для того часу формату – у восьму частку аркуша, збереглося 23 аркуші, з них – три рукописні³⁹. На сторінці вміщено по 15 рядків, 10 рядків = 84–85 мм. Книжку прикрашено двома заставками з двох дощок. Текст цього підручника для початкового навчання грамоти ідентичний до “Книжки словенської рекомої граматика” 1598 р.⁴⁰. Єдиний відомий на сьогодні збережений примірник описаного вище видання є власністю Народної бібліотеки в Болгарії (Софія)⁴¹.

Після смерті Івана Федорова у Львові залишилося його друкарське обладнання, яке він віддав у заставу ще при виїзді до Острога.⁴² Братчики викупили це обладнання і самі почали друкувати книги.⁴³ Одним із перших видань Львівського Ставропігійського братства, що побачило світ у Львові, був підручник грецької і слов'янської граматики – “АДЕЛФОТΗΣ” (1591 р.), а невдовзі вийшов і перший буквар – “Кграматика” (не пізніше 1611 р.). Про це видання відомо лише з документальних джерел. У книзі видатків, опублікованій в “Архиве Юго-Западной Росції” (АЮЗР), під 1611 р. є інформація про видатки на оправу сорока примірників “Кграматик”⁴⁴. Отож ми можемо з впевненістю говорити про наклад, який Братство давало опрацювати частинами. Малоімовірно, щоб значна частина накладу підручників для початкового навчання грамоти надовго залишалася невикористана. Отже, можемо припустити, що саме в цей час і був надрукований буквар. Більше відомостей про це видання виявити не вдалося. Однак покажемо є вже сама відсутність книжечок, що найімовірніше, були просто “зачитані” учнями.

Аналогічно ми можемо твердити і про “Букваръ (грамматичкѹ) языка словенска, писаній чтенія чинитєся хотящимъ въ полезное рѹководеніє” (Львів, 1612 р.), надрукований на папері у восьму частину аркуша, наклад якого був 600 примірників. Друкував книгу Памво Беринда. Згадка про цей підручник віднайдена в Дениса Зубрицького⁴⁵ та в АЮЗР⁴⁶.

³⁸ Запаса Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків... – № 40; Hyde I. Catalogus impressorum librorum Bibliothecae Bodleianae in academia. – Oxonii, 1674. – Pars 2.

³⁹ Запаса Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків... – № 36.

⁴⁰ Лукьяненко В. И. Переиздания первопечатной Азбуки Ивана Федорова, 1574 г. // Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX в.: Сб. науч. тр. / БАН СССР. – Ленинград: БАН, 1979. – С. 23–24.

⁴¹ Атанасов П. Четиревангелисто на йормонах Лаврентій // Старобългарска литература. – 1971. – С. 413–440.

⁴² Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.). – Київ: Наук. думка, 1975. – 341 с.

⁴³ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури ...

⁴⁴ Архивъ Юго-Западной Росції, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волыньскомъ Генераль-Губернаторѣ. – Ч. 1. Т. XI: Акты, относящієся къ истории Львовскаго Ставропігійальнаго братства (продолженіє). Протоколы, дѣловыя бумаги и переписка Львовскаго Ставропігійальнаго братства (1586 – 1881 гг.). – Кієвъ, 1904. – С. 76.

⁴⁵ Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. – Lwów, 1836. – S. 11.

⁴⁶ АЮЗР. – Ч. 1. Т. XII. – С. 104.

Далі впродовж п'ятдесяти років не маємо жодних згадок про букварі, які друкувало Львівське Ставропігійське братство, і лише письмові відомості свідчать про ще один буквар – “Граматиčku”, що побачила світ у Львові аж у 1662 р. Про це видання відомо з архівного джерела, опублікованого 1904 р.: 1662 р. друкар Дмитро Кульчицький видав для братства “... 2 книжочкѣ ин октаво, то есть кграматиčku и часовничокѣ, по штукѣ 600 ...”, а для самого майстра ще по 50 примірників⁴⁷. Отже, тут вперше говориться про наклади видань. Ми не можемо встановити достеменно, як часто видавалися у Львові підручники для початкового навчання грамоти і наскільки задовольнявся попит на них, але буквар 1662 р. був надрукований у кількості 650 примірників.

У проміжку часу між львівськими братськими виданнями 1612 та 1662 рр. вийшли букварі в Києві та Львові у друкарнях Михайла Сльозки та Андрія Скульського.

Досить довго вважалося, що перший буквар, який побачив світ у Києві, вийшов з-під верстата Києво-Печерської Лаври у 1670 р.⁴⁸, однак жодного примірника цього видання до сьогодні виявити не вдалося. Зараз відомо, що перший Буквар у Києві був надрукований друкарем-запорожцем Тимофієм Вербицьким, який спочатку працював у Лаврській друкарні, а близько 1624 р. заснував на Подолі свою власну⁴⁹, і підручник вийшов у Києві в цій друкарні 1627 р. Зберігся останній (і, ймовірно, єдиний), дефектний зошит із шести аркушів, надрукованих на папері у восьму частину аркуша розміром 144 × 90 мм (у цьому фрагменті букваря збереглася заставка з набірною виливного орнаменту) та одного рукописного аркуша на початку. Сигнатура та пагінація відсутні, на сторінці 14 рядків.

Тепер щодо складу видання: перший аркуш – рукописний – був, очевидно, копією знищеного першого друкованого аркуша і містить заголовок: “Начало стихіям словянскаго языка”. Далі, ймовірно, йшли склади, слова, їх відмінювання, що могло б зайняти цілий зошит у вісім аркушів, а, можливо, лише кілька рядків, про що, за відсутності інших примірників, складно говорити. Збережений фрагмент починається з відмінювання слів на літеру “Ж” і завершується літерою “Ч”. Як вказують автори публікації Букваря О. Дзюба та В. Фрис, порівнюючи цю частину з аналогічними виданнями Івана Федорова, укладач Букваря Тимофій Вербицький був добре з ними знайомий – він використав принцип першодрукаря, але не дотримувався послідовності свого попередника⁵⁰. Далі йде акровірш, за яким, як і в Букварі Івана Федорова, вміщено тексти для читання під загальною назвою “О премудрости”, хоча цих матеріалів для закріплення навичок читання менше. Завершує книгу розділ “Число церковное”, що помістився на останній сторінці, та колофон. Тут, на відміну від Івана Федорова, котрий лише для прикладу наводив літери, що означали число, Тимофій Вербицький весь ряд літер, які застосовувалися для позначення чисел, звів у таблицю. Укладач і друкар усвідомлювали мету, для якої створювався підручник, вказуючи у колофоні: “**Во просвѣщеніє разума, возрастѣ младенческомѣ народу російскаго**”⁵¹.

Як і в більшості випадків, дослідникам не вдалося простежити долю цього єдиного відомого на сьогодні примірника, що був виявлений у 1986 р. в рукописному

⁴⁷ Там само. – С. 354-355.

⁴⁸ *Титовъ Ф.* Типографія Києво-Печерской Лавры: Историческій очеркъ (1606–1616–1916 гг.). – Т. 1. – Київ: Тип. Києво-Печер. Успен. Лавры, 1916. – С. 358.

⁴⁹ *Фрис В.* Перший Київський буквар // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 106–108.

⁵⁰ Буквар Тимофія Вербицького 1627 / Упорядн. О. Дзюба, В. Фрис. – Київ: Українознавство, 1995. – С. 6.

⁵¹ Там само. – С. 34.

конволюті, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Перша публікація про знахідку побачила світ лише в 1992 р.⁵². Цей Буквар дає надзвичайно багато для розуміння культурно-просвітницької ситуації, що склалася в Києві на початку XVII ст. після створення братської школи. І хоча друкарня Києво-Печерської Лаври почала свою роботу близько 1615 р., приблизно тоді ж, коли виникла й школа, випускала вона книги потрібні, насамперед, для Богослужінь та відповідних урочистих світських подій, хоча окремі з них використовувалися в школах у наступних, після Букваря, етапах навчання⁵³. Насущну необхідність братської школи в букварях відчув київський братчик (у Київське братство вступив гетьман Петро Сагайдачний “зо всім войском”)⁵⁴ Тимофій Вербицький і задовольнив цю потребу.

Можна вважати, що аналогічна ситуація була й у Львові, де братство друкувало великі, дорогі, потрібні при Літургії книги, а потреби школи, судячи зі збережених видань та документів, якимось не врахувало. Зрештою, це наше твердження побудоване саме на відсутності інформації про букварі протягом півстоліття. Але знаємо, що саме в цей час випускають букварі такі відомі два львівських друкарі, як Михайло Сльозка та Андрій Скульський.

У першій половині XVII ст. у Львові, як великому культурному центрі того часу, діяв талановитий та активний друкар Михайло Сльозка. Спочатку він вступив до Львівського Ставропігійського братства і наймався у братську друкарню друкарем, а вже в 1638 р. купив друкарню у спадкоємців польського друкаря Яна Шеліги та одержав свій перший привілей на друкування книг⁵⁵. Однією з перших книг, що вийшли в друкарні Михайла Сльозки у Львові, був “Буквар” 1638 р. Цю книгу згадано в судовому позові Михайла Сльозки проти Андрія Скульського від 7 серпня 1647 р. М. Сльозка звинувачував А. Скульського в порушенні привілею, який видав йому, М. Сльозці король Владислав IV, на те, що протягом двадцяти років ніхто не сміє передруковувати книги, котрі хоча б раз випустив власник привілею. Можна зробити припущення, що М. Сльозка надрукував кілька букварів, однак ні самі видання, ні якісь інші детальніші, відомості про них до нашого часу не дійшли.

А. Скульський, зневаживши цей привілей, надрукував на своєму верстаті та поширив “книжку Азбуку або руський чи слов’янський Буквар та інші книги”, які виходять з друкарні позивача⁵⁶. У дослідників XIX ст. про це видання знаходимо підтвердження, наприклад, у М. Вишневського⁵⁷, де він відзначає, що Добровський бачив видання “Букваря” М. Сльозки 1638 р. у Гамбурзькій бібліотеці; на нього ж посилається Я. Головацький⁵⁸. Надруковано цей підручник було на папері у восьму частку аркуша. Тут варто принагідно звернути увагу і на “Буквар” А. Скульського, який саме і викликав позов М. Сльозки на конкурента. Сам А. Скульський спочатку працював у

⁵² Фрис В. Перший Київський буквар. – С. 106–108.

⁵³ Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. – Москва: Книга, 1981. – С. 50–51.

⁵⁴ Там само. – С. 49.

⁵⁵ Там само. – С. 97–110.

⁵⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 397 (Скарга Михайла Сльозки на Андрія Скульського до Львівського міського суду).

⁵⁷ Wiszniewski M. Historia literatury polskiej. – Kraków, 1851. – Т. VIII. – S. 423.

⁵⁸ Головацький Я. Дополнение къ очерку славяно-русской библиографии В.М. Ундольскаго, содержащее книги и статьи пропущенныя въ первомъ выпускѣ хронологическаго указателя славяно-русскихъ книгъ церковной печати съ 1491-го по 1864 годъ, въ особенности же перечень галицко-русскихъ изданій церковной печати. – Санкт-Петербургъ, 1874. – № 21.

братській друкарні, потім перебрався у Валахію, де працював, як вважає Я. Ісаєвич⁵⁹, у друкарні, що її заснував Т. Вербицький, а після повернення був запрошений помічником у друкарню М. Сльозки. Згодом вони посварилися, і А. Скульський працював у друкарні Львівського Ставропігійського братства, пізніше – в єпископа Арсенія Желиборського, а одночасно пробував випускати книги самостійно⁶⁰, і серед них, очевидно, видрукував і “Буквар” (приблизно до серпня 1647 р.).

Спадкоємці М. Сльозки в його ж друкарні намагалися продовжувати видавничу справу і випустили ще один “**Бѹкваръ языка славенска • Писаній Чтеніа оучитися хотѣщимъ в полезное руковоженіе**” (Львів, 1668). Буквар містить “**Сказаніе чорноризця Храбра**” про те, як Костянтин Філософ створив слов’янську азбуку. Описав його А. Павенцький⁶¹. На титульному аркуші вказано, що книга вийшла у друкарні Михайла Сльозки в 1668 р. Однак відомо, що друкар помер наприкінці квітня 1667 р., а друкарня залишалася в руках спадкоємців до березня 1670 р.⁶² Слід припустити, що сама книга була перевиданням “Букваря” М. Сльозки, а, можливо, частково ним же і видрукувана, а тому спадкоємці, вказавши дату фактичного завершення друкування, не вважали за потрібне міняти звичну й відому читачам та покупцям “марку”, а, можливо, саме намагання діяти під маркою популярної та цінованої друкарні М. Сльозки і спонукало спадкоємців подати саме такий титул. Робити якісь певніші припущення складно, бо це єдине видання, що випустили спадкоємці.

Тут же хочеться сказати і про зафіксоване найраніше видання Букваря, що зафіксував В. С. Сопіков у 1813 р., видрукуваного Києво-Печерською Лаврою 1664 р., жодного примірника якого до сьогодні виявити не вдалося, а буквар зі збірки РНБ, що датувався 1664 р., насправді надрукований близько 1697–1698 рр.⁶³

Приблизно до того ж часу належить і перше повідомлення про Буквар-загадку 1670 р. у восьму частку аркуша. Про нього є згадка в російських документах серед книжок, що продавалися у Москві на початку 1673 р.⁶⁴ Судячи з усього, це було видання Києво-Печерської Лаври. Наступні Буквари в Києві також вийшли у друкарні Києво-Печерської лаври, заснованій близько 1615 р. одночасно з братством та братською школою. Однак, як підкреслює Я. Ісаєвич, хоча заснована ця друкарня була відносно пізно, вже з перших років вона посіла провідне місце серед видавничих підприємств України і за кількістю книг, і за їх значенням⁶⁵.

Одночасно продовжує роботу над букварями і Львівське Ставропігійське братство, випустивши “**Бѹкваръ языка славенска**” у 1671 р. Надруковано його на папері у восьму частину аркуша, складається підручник з 32 нумерованих аркушів (остання сторінка незадрукована). На сторінці 16 рядків; 10 рядків = 82 мм. Книжка має дереворитні прикраси: форту, на звороті титульного аркуша – Христос серед законотчителів, а в тексті – заставки, кінцівки, ініціали; прикрашена набірними виливними заставками

⁵⁹ *Исаевич Я. Д.* Преемники первопечатника. – С. 98.

⁶⁰ Там само. – С. 98–110.

⁶¹ *Павенцький А.* Початок і розвій школьництва на Русі // *Учитель*. – 1900. – Ч. 1. – С. 38–61.

⁶² *Исаевич Я. Д.* Преемники первопечатника. – С. 101.

⁶³ *Запаско Я. П., Исаевич Я. Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків... – № 415; *Сопиков В.* Опыт российской библиографии, или полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенскомъ и російскомъ языкахъ от начала заведенія типографій, до 1813 года. – Санкт-Петербургъ, 1813 – 1821. – Ч. 1–5. – № 176.

⁶⁴ *Запаско Я. П., Исаевич Я. Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків... – № 466; *Титовъ Ф.* Типографія Києво-Печерской Лавры. – С. 358.

⁶⁵ *Исаевич Я. Д.* Преемники первопечатника. – С. 47.

та кінцівками. Склад видання: “**Буква или писмена**”; “**Глози двописменныи...**”; “**Глози триписменныи...**”; зразки відмінювання; молитви; “**Гимны в недѣли**”; Символ Афанасія Олександрійського; Ісповідання віри Амвросія Медіоланського і Августина Гіпанського; “**Декалогось сирѣчь десѣтословіе**”; “**Гѣдм ... тайн**”; “**Гѣ же молитвы albo вещи нѣкоторые для цѣлѣна дѣтей по греческѣмъ лѣтерами рѣскими расположишѣмъ**”. Друкував книгу, як інші в той час, за угодою з братством, друкар Симеон Полоцький. Це найдавніше збережене до нашого часу видання букваря Львівського Ставропігійського братства, вперше його описав відомий російський бібліограф XIX ст. І. Каратаєв у 1861 р.⁶⁶, а застосував, досліджуючи історію освіти, ще у 1862 р. П. Пекарський⁶⁷. На сьогодні відомий єдиний примірник цього видання зберігається в Російській національній бібліотеці⁶⁸.

У 70-х рр. XVII ст. починає діяти друкарня Новгород-Сіверського монастиря, що завдячує своїй появі архієпископові Лазареві Барановичу, який, прийнявши хиротонію в 1657 р., не зміг відразу зайняти єпископську кафедру в Чернігові, бо ще живий був його попередник. Тому Лазар Баранович оселяється в Новгород-Сіверському, заклавши там свою кафедру при Преображенському монастирі. Там же він організував друкарню, щоб видавати власні твори та інші необхідні книги. Організаційні, а згодом і друкарські турботи було покладено на Семена Ялинського⁶⁹. Згодом Лазар Баранович перебрався до Чернігова, а друкарня ще деякий час перебувала в Новгород-Сіверському, та з часом її перенесли звідти, і вже 1680 р. у світ вийшла книга, на якій місцем виходу вказано Чернігів⁷⁰.

Про “Буквар (граматичку)”, друковану в Новгород-Сіверському, перед 1679 р. є лише згадка в листі Лазаря Барановича. Йдеться про те, що Семен Ялинський, управитель Новгород-Сіверської друкарні при Спаському монастирі, що була власністю Л. Барановича, друкував без його згоди, а собі на прибуток, книги, в тому числі й букварі (граматички): “Ялинський, часть письма друкарського учинивши в Новгородку, выдруковал тры тысячи книжечок, то есть Кграматики, Часословци, Елементары, без видома нашего”⁷¹. Пізніше про цей факт згадують Іван Огієнко⁷² та С. Клепиков⁷³. Однак пам’ятаймо, що С. Ялинський був високоосвіченою людиною, служив писарем Л. Барановича, в 1671 р. очолив посольство від Л. Барановича до царя Олексія Михайловича, аби піднести йому панегірик з нагоди шлюбу, місію свою виконав блискуче. То ж не дивно, що, задумавши заснувати друкарню, владика доручив цю справу спритному чоловікові, який спочатку вивчив друкарську справу і, організувавши друкарню, добре відчув соціальне замовлення, адже серед перелічених Л. Барановичем книг усі були призначені саме для навчання дітям. Укріпивши своє становище в Чернігові, архієпископ Л. Баранович переводить туди й друкарню, аби мати можливість більшого контролю над нею, а також для оперативнішого друку своїх творів. Після перене-

⁶⁶ Каратаевъ И. Хронологическая роспись славянскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. 1491–1730. – Санктпетербург, 1861. – XIX, № 788.

⁶⁷ Пекарскій П. Введеніє в історію просвѣщенія в Россіи. XVIII ст. – Санктпетербург, 1862. – С. 169–170.

⁶⁸ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків... – № 487.

⁶⁹ Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – Київ: Либідь, 1994. – С. 334–340.

⁷⁰ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків... – № 586.

⁷¹ Барановичъ Лазарь. Письма преосвященнаго Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865. – С. 243–244.

⁷² Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – С. 340.

⁷³ Клепиков С. А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 гг. // Книга. Исследования и материалы. – Москва: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1963. – Сб. 8. – С. 269.

сення 1679 р. друкарні з Новгород-Сіверського до Чернігова першими друками були Буквар та Псалтир, тобто навчальні книжки.

Так, у 1680 р. виходить Буквар. Про нього ми знаємо дуже мало – відомості переходять з одного каталога кириличних стародруків до іншого, починаючи від 1849 р.⁷⁴ Детального опису цього видання немає.

У наступному, 1681 р. вийшов Буквар у друкарні, яка у 40-х рр. XVII ст. почала діяти в Унівському монастирі неподалік від Львова. Про точну дату її заснування досі точаться суперечки, оскільки після скасування монастиря в 1790 р. його архів перевезли до Бучача, де той згорів при пожежі 1865 р. Не так давно Марія Видашенко в одному з примірників Акафистів Унівської друкарні 1660 р. виявила гравюру з датою “1629”, що, на думку дослідниці, свідчить про більш ранній, ніж вважалося досі, початок книгодрукування в цьому монастирі⁷⁵. Друкували тут і навчальну книжку, в тому числі й буквари, хоча найстарший датується лише 1681 р. “**БѸкварь ѣзыка славенска. Писаній Чтенїа оучитися хотѣщимъ**” надруковано на 36 листках “вісімки”, нумерація внизу по зошитам, на сторінці – 15 рядків; 10 рядків = 82 мм. Книжку прикрашено дереворитами: зображенням Хреста на Голгофі, ініціалами та набірними виливними оздобами: складаною рамкою на титулі, заставками. Підручник містить: “**БѸква или письмена**” (алфавіт від “**А**” до “**Іжиці**”, а тоді у зворотньому порядку); склади; зразки відмінювання; зразки слів під титлами; молитви, гімни; “**Декалогось**”; “**От притчїй Соломоновыхъ наказанїе**”. Повний, добре збережений примірник зберігається в РНБ. Вперше його виявила та описала М. Видашенко⁷⁶.

У 80-х рр. XVII ст. вийшло ще одне видання – “**БѸкварь ѣзыка славенска писанїй чтенїа оучитися хотѣщимъ въ полезно рѹковоженїе**” (Київ, 1686 р.), який було надруковано на 40 аркушах “вісімки” по 14 рядків на сторінці, 10 рядків = 82 мм. Зберігся єдиний відомий нині примірник у Чехії в Оломоуці⁷⁷.

З 80-х рр. існувала у Львові друкарня Войтіха Мільчевського – друкаря, палітурника, що 13 серпня 1684 р. дістав від короля Яна III привілей на друкування латинських і українських книжок. Спочатку він друкував лише польські книги, але пізніше замовив кириличні літери і вважав за необхідне (можливо тому, що справа була дуже прибуткова) друкувати Букварі. Видання, про яке нам відомо, вийшло у світ 1690 р. Книжку надруковано традиційним для підручників цього типу навчальної літератури форматом – у восьму частину аркуша, на 36 нумерованих листках. На сторінках по 9, 13 і 16 рядків; шрифт: 10 рядків = 74 або 80 мм. Видання прикрашене однією дереворитною ілюстрацією, заставками, кінцівками, ініціалами та виливними набірними прикрасами. Наклад видання становив 2000 примірників. Склад видання: букви; склади; “**Въ исправленїе ѣзыка отрочатє слози словєс под титлами**”; “**Просодїа верхнаїа еяже трєвѹютьъ слованє**”; молитви; “**Гѹмны в недѣю на оѹтрни...**”; “**Декалогось сирѣчь десѣтословіє... или закон**”; “**Сєдмъ... тайн албо сакраментовъ**”; “**Грѣховъ головнихъ сєдмъ**”; “**Цноты тым грѣхум противны...**”; “**Сєже молитвы**

⁷⁴ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків... – № 581; Каратаєв І. П. Хронологическая роспись славянских книг... – № 870; Сахаровъ І. П. Обзорение славяно-русской библиографїи. – Санктпетербург, 1849. – № 760; Ундольскїй В. М. Очеркъ славяно-русской библиографїи В. М. Ундольскаго і доп. А. Ф. Бычкова и А. Викторова. – Москва, 1871. – № 963.

⁷⁵ Видашенко М. Книгопечатание в Уневе в XVII–XVIII вв. // Федоровские чтения 1973. – Москва, 1976. – С. 67–78.

⁷⁶ Видашенко М. Книгопечатание в Уневе... – С. 76.

⁷⁷ Cleminson R. M. Two Early-printed primers at Olomous // Solanus. – London, 1994. – Vol. 8. – P. 78.

албо вещи нѣкоторыє для цѣлѣна дѣтей по грецкѣмъ лѣтерами рѣскими расположиномъ”; “Приказанна церковный”. Один примірник зберігається сьогодні в Бібліотечі Російської Академії Наук ⁷⁸.

Відразу після виходу в світ цього підручника Львівське Ставропігійське братство подало на Войтіха Мільчевського в суд, який присудив усі Букварі передати братству. На той час у друкаря залишилося лише 900 примірників – решту продали, що, на нашу думку, є дуже показово ⁷⁹.

Братчики, судячи з усього, зробили висновки з цього випадку і самі, у друкарні Львівського Ставропігійського братства в 1692 р. випустили “**Букваръ языка славенска**”. Надрукували його на папері у восьму частину аркуша, на 32 нумерованих листках (остання сторінка незадрукована), на сторінці – 15 рядків; шрифт: 10 рядків = 82,5 мм. Книгу прикрашено дереворитами: фортою (на звороті титулу – гравюрою Успіння Богородиці), ініціалами; набірними виливними оздобами (заставки, кінцівки). Друкував Симеон Ставницький, наклад – 1950 примірників. За складом видання сторінка в сторінку повторює Буквар 1671 р. цієї ж друкарні. Надруковане воно тими ж літерами, що й попереднє, але з іншого набору. Примірники збереглися в РНБ та у Слов’янському інституті в Гайдельберзі ⁸⁰.

Ця ж друкарня випустила Буквар і 1698 р. Про це видання відомо лише з письмового джерела. Як довідуємося, друкував книгу Симеон Ставницький згідно з наданим у його розпорядження примірником (ймовірно, це був примірник Букваря 1692 р.), а наклад становив величезне, навіть на наш час, число – 7000 примірників ⁸¹. Досі жодного примірника цього видання не вдалося виявити, однак можна припустити, що воно мало такі ж технічні характеристики, як і видання 1692 р.

Приблизно 1697–1698 р. у Києві, в друкарні Києво-Печерської Лаври видано ще один Буквар. Надруковано його на папері у восьму частину стандартного аркуша. На сторінці неоднакова кількість рядків: 15, 18, 19. Шрифт: 10 рядків = 60,80 мм. Книжку прикрашено дереворитними гравюрами: фортою, із зображеннями Христа на Голгофі, Богородиці, Ісуса Христа та ініціалами, а також виливними набірними оздобами.

Видання відоме за єдиним примірником, що зберігається в РНБ, опис неопублікований, а в наявних дослідженнях відомості про кількість аркушів та склад видання неповні. Початок примірника втрачено, збережена частина починається зі складів, далі – слова під титлами, “**Молитвы 8трній**”; “**Молитвы на сон градѣще**”; Символ Афанасія Олександрійського; “**Приказанна церковный**” (уривки з катехизису). На початку книги дописано дату “1664”, однак, дослідивши цю книгу, Олександра Гусева дійшла висновку, що видання побачило світ після виходу Псалтиря 1697 р., але не пізніше 1698 р. ⁸².

Ще одне видання, датоване 16.V.1698 р., вийшло в Унівському монастирі. Надруковано його на папері у “вісімку”, на сорока нумерованих аркушах, на сторінці 14 або 9 рядків; 10 рядків = 59,82 мм. Книжку прикрашають дереворитні гравюри: форта, на якій зображено Христа на Голгофі, апостолів Петра і Павла, ініціали та набірні виливні оздобы. Видання містить склади, добірку прислів’їв, молитви, катехи-

⁷⁸ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків ... – № 659.

⁷⁹ Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – С. 152–153.

⁸⁰ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків ... – № 672.

⁸¹ Там само. – № 726.

⁸² Там само. – № 724.

тичну частину. У кінці книги – “**Приказанїа церковныи**” українською мовою. Відомо про два збережені примірники у РДІМ у Москві⁸³.

Отже, ми розглянули умови виходу в світ, технічні особливості, оформлення, формати та обсяги Букварів, що друкувалися в Україні в XVI–XVII ст. Всього, за нашими підрахунками, на той час вийшло друком близько трьох десятків видань та перевидань Букварів. Звичайно, важко припустити, що при різнобічних контактах, які мала Україна з Білорусією та Росією, не було взаємопроникнення такого поширеного навчального посібника для початкового навчання, як Буквар. Наприклад, про те, що львівські Букварі надходили до Віленського братства, знаємо з листування між обома громадами⁸⁴.

А такі відомі діячі української культури, як Лаврентій та Стефан Зизанії, Мелетій Смотрицький друкували свої Азбуку та Граматики у Білорусії, що також свідчить про тісні контакти, які безумовно впливали і на букваротворний процес загалом, і на розвиток та рівень навчання дітей.

Техніка друку підручників, якими користувалися в Україні, була такою ж, як інших книг, що друкувалися в той час, і яка дуже довго майже не змінювалася. Про це є всі підстави говорити, оскільки Букварі друкувалися у вже чинних друкарнях, з використанням уже знаних друкарських баз того часу. Для того, щоб робити набір книги, потрібно було виготовити необхідну кількість шрифтів одного стилю, аби окремі літери не виділялися в загальному наборі. Для оформлення книжки у друкарнях мали цілий запас вирізаних в дереві заставок, ініціалів, кінцівок та інших елементів декору книжки. З них робили відбитки друкарською чорною фарбою або кіновар'ю, що надавало книжкам ошатнішого вигляду⁸⁵. Для друкування підручників для початкового навчання грамоти в Україні кіновар у XVI–XVII ст. не використовували: ці книжки були чорно-білими.

Від перших Букварів упродовж століть використовувався один формат – “вісімка”, тобто у восьму частку (стандартного, на той час) аркуша. При цьому кожен зшиток мав вісім аркушків і обсяг букваря залежав від кількості таких зшитків: 8, 16, 24, 32, 40, 48. В окремих випадках на початку доклеювався окремо надрукований титульний аркуш, а в кінці, в деяких випадках, зшиток мав 2 або 4 аркуші, і тоді кількість аркушів у букварі становила 36 або 52.

Отже, ми ретельно вивчили всі доступні збережені примірники підручників для початкового навчання грамоти, які побачили світ у XVI–XVII ст. в Україні і якими тривалий час користувалися, зіставивши їх з першим слов'янським Букварем 1574 р., автором, укладачем, редактором і друкарем якого був відомий видавець XVI ст. Іван Федоров (Федорович). Аналіз змісту, структури, складу текстів для закріплення навичок читання, оформлення видань та особливості оздоблення дає змогу зробити висновок, що львівський підручник став за першооснову для формування української букварної традиції і мав вирішальний вплив на розвиток книгодрукування загалом та становлення підручникотворчого процесу зокрема, визначив роль Букваря як окремого явища книжкової культури, зміст, структура і функції якого залишилися незмінні впродовж майже п'ятих століть.

⁸³ Там само. – № 725; *Ундольский В. М.* Очерк славяно-русской библиографии ... . – № 1249.

⁸⁴ *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури ...

⁸⁵ *Немировский Е. Л.* По следам первопечатника. Памяти первопечатника Ивана Федорова в год 400-летия со дня его смерти. – Москва: Современник, 1983. – С. 56.

**THE FIRST PRINTED CYRILLIC PRIMERS
AND THEIR INFLUENCE
ON THE UKRAINIAN EDUCATIONAL BOOK**

Oksana KLYMENKO

*The Vernadsky National Library of Ukraine,
3, 40-richcha Zhovtnia Prosp., Kyiv, 01039, Ukraine, phone (044) 267-48-63*

The aim of the research is to determine the influence of the first printed primer – the one by Ivan Fedorov – on formation and development of this type of literature. The author dwells upon the activity of the major printing centers in Ukraine in the 16th – 17th centuries and conducts bibliographical analysis of all the primers she had a chance to study *de visu*.

Key words: primer, educational books, early printings.

Стаття надійшла до редколегії 6.07.2004

Прийнята до друку 27.12.2004